ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ III

ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՏՈՐ

III

Նոր ժամանակաշրջան

(XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.)

Գ Ի Ր Ք Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

(XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ)

ԵՐԵՎԱՆ 2010

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ Է ԵՐԱՇԽԱՎՈՐԵԼ
ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Հրատարակվում է ՀՀ ԿԳՆ Գիտության պետական կոմիտեի պատվերով՝
պետական ֆինանսավորմամբ

Բազմահատորյակի խմբագրական խորհուրդ

Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ (նախագահ), Ա. Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (նախագահի տեղակալ),
Ա. Վ. ԱՂԱՍՅԱՆ, Պ. Ս. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ, Հ. Հ. ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ,
Կ. Հ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, Ա. Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ, Է. Ա. ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ, Բ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,
Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Վ. Ն. ՂԱԶԱԽԵՑՅԱՆ, Է. Գ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Հ. Ղ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ,
Ա. Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ, Ս. Ն. ՍԱՐԻՆՅԱՆ, Ռ. Ա. ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ, Ա. Հ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ,
Ա. Ս. ՎԻՐԱԲՅԱՆ, Հ. Ժ. ՔՈՉԱՐՅԱՆ

Հատորի խմբագրակազմ

Ա. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ (պատասխանատու խմբագիր),
Է. ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ (պատասխանատու խմբագրի տեղակալ),
Վ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ, Մ. ԶՈՒԼԱԼՅԱՆ, Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ, Հ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Հ282

Հայոց պատմություն/խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ.— Եր.: Զանգակ-97, 2010.
Հ282 Հ. 3: Գիրք I: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ)/
խմբագրակազմ՝ Ա. Մելքոնյան և ուրիշ.— 704 էջ + 24 էջ ներդիր:

Ներկայացվող կոլեկտիվ աշխատանքը «Հայոց պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակի երրորդ հատորի առաջին գիրքն է, որն ընդգրկում է նոր պատմության՝ XVII դ. երկրորդ կեսից մինչև XIX դ. վերջն ընկած շրջափուլը: Այն ներառում է XVII–XIX դդ. հայ ազատագրական շարժումների ու ծրագրերի, Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման, Հայկական հարցի միջազգայնացման, ազատագրական խմբակների ու կուսակցությունների առաջացման, 1890-ական թթ. հայկական կոտորածների, ինքնապաշտպանական մարտերի, տվյալ ժամանակահատվածի սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային պատմության հիմնահարցերը: Հատորը շարադրված է հարուստ արխիվային նյութի, հրատարակված փաստաթղթերի և առկա գիտական գրականության համակողման օգտագործմամբ:

Գիրքը հասցեագրված է պատմաբաններին, քաղաքագետներին, միջազգայնագետներին, ինչպես նաև Հայոց պատմությամբ հետաքրքրվող լայն հասարակայնությանը:

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978-99941-1-903-5

© ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010
© «Զանգակ-97» հրատարակչություն, 2010

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ 3

ԲԱԺԻՆ I
ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ – XVIII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿՈՒՄ

(Վալտեր Դիլոյան)

1. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ–ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ 13
ա. 1677 թ. Էջմիածնի ժողովը: Հակոբ Ջուղայեցի 13
բ. Իսրայել Օրու գործունեությունն Արևմտյան Եվրոպայում 17
գ. Իսրայել Օրու «Մոսկովյան ծրագիրը» 21

2. ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ–ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ 1720–1730–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 27
ա. Ազատագրական պայքարի սկիզբը: Սղնախների կազմավորումը 27
բ. Արցախահայության պայքարը թուրքական զավթիչների դեմ 33

3. ԵՐԵՎԱՆԻ 1724 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 39
ա. 1723 թ. թուրքական ներխուժումն Անդրկովկաս: Հայերի մասնակցությունը հակաթուրքական պայքարին 39
բ. Երևանի հերոսամարտը 40

4. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ 1720–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 43
ա. Ազատագրական մարտերը Սյունիքում 1720–ական թթ. առաջին կեսին 43
բ. Պայքար թուրք զավթիչների դեմ 47

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ 30–60–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1730–1740–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ 52
   ա. Հայ–իրանական համագործակցությունը թուրքական բռնատիրության դեմ *(Պավել Չոբանյան)* 52
   բ. Հայաստանը 1730–1740–ական թթ. *(Արտակ Մաղալյան)* 52
   գ. Արցախի հայկական իշխանությունների ինքնավար կարգավիճակը. Խամսայի մելիքությունները *(Պավել Չոբանյան)* 59

2. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ 50–60–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ *(Վլադիմիր Բարխուդարյան)* 64
   ա. Հայ ազատագրական միտքը XVIII դարի կեսերին 70
   բ. Հովսեփ Էմինի գործունեությունը Ռուսաստանում և Անդրկովկասում 70

74

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐՈՒՄ

1. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ 78
   ա. Վարչական բաժանումը և հողային հարաբերությունները *(Մանվել Զուլալյան)* 78
   բ. Ժողովրդագրական իրավիճակը *(Աշոտ Մելքոնյան)* 82

2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ *(Պավել Չոբանյան)* 86
   ա. Վարչական բաժանումը 86
   բ. Սոցիալ–տնտեսական կյանքը: Հարկերն ու տուրքերը 91

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

1. ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ *(Պավել Չոբանյան)* 96
2. ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ *(Պավել Չոբանյան)* 98
3. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ *(Պավել Չոբանյան)* 101
4. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ *(Պետրոս Հովհաննիսյան)* 104
5. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ *(Հրաչիկ Միրզոյան)* 118
6. ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ *(Գագիկ Ղազինյան, Արթուր Վաղարշյան)* 122

.... 124
7. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ *(Վարագ Ներսիսյան)* 128
8. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ *(Մուրադ Հասրաթյան)* 132
9. ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏ *(Հրավարդ Հակոբյան)* 145
10. ԹԱՏՐՈՆ *(Հենրիկ Հովհաննիսյան)* 148
11. ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ *(Մհեր Նավոյան)* ....

ԲԱԺԻՆ II
ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ XVIII ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿՈՒՄ

(Վլադիմիր Բարխուդարյան)

1. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ 151
ա. Հայաստանը տարածաշրջանային գործընթացներում 151
բ. Ռուսական դիվանագիտությունը և Հայաստանի ազատագրման հարցը 154
գ. Քաղաքական իրադրությունը տարածաշրջանում XVIII դարի վերջին տասնամյակում 163

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՄԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ 167
ա. Հայկական պետականությունը վերականգնելու ռուսահայ ծրագրերը 167
բ. Հայ ազատագրական շարժման Հնդկահայ կենտրոնը 169

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ

1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐՈՒՄ *(Վալտեր Դիլոյան, Նորայր Սարուխանյան)* 179
ա. Վարչաժողովրդագրական և սոցիալ–տնտեսական իրավիճակը 179
բ. Քաղաքական կացությունը XIX դարի սկզբին: Հյուսիսարևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացման գործընթացի սկիզբը 185
գ. 1804–1813 թթ. ռուս–պարսկական պատերազմը և արևելահայությունը 190
դ. Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը 199

2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ՝ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՑՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ 200
ա. Քաղաքական իրադրությունը 1820–ական թթ. կեսին *(Վալտեր Դիլոյան, Նորայր Սարուխանյան)* 200

բ. Արևելահայությունը 1826–1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի սկզբին (Վալտեր Դիլոյան, Նորայր Սարուխանյան) 202

գ. Հայ կամավորական ջոկատների գործունեությունը: Երևանի գրավումը (Վալտեր Դիլոյան, Նորայր Սարուխանյան) 205

դ. Թուրքմենչայի պայմանագիրը: Երևանի և Նախիջևանի խանությունների միացումը Ռուսաստանին (Վալտեր Դիլոյան, Նորայր Սարուխանյան) 212

ե. Պարսկահպատակ հայերի վերաբնակեցումը Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին անցած շրջաններում (Արմեն Հայրապետյան) 214

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿՈՒՄ

(Աշոտ Մելքոնյան)

1. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ 221

ա. Քաղաքական-տնտեսական և վարչաժողովրդագրական իրավիճակը 221

բ. 1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Հայաստանը 231

գ. Պատերազմի ավարտական փուլը: Բուխարեստի պայմանագիրը 235

դ. Արևմտահայերի տեղաշարժերը 239

2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ 1828–1829 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ: ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ 1830 ԹՎԱԿԱՆԻ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ 245

ա. Ռազմական գործողությունները 1828 թ. 245

բ. Ախալցխայի և Բայազետի պաշտպանությունը: Էրզրումի գրավումը 252

գ. Ադրիանուպոլսի պայմանագիրը: Արևմտահայ տեղաշարժերի հետևանքները 254

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1830–1856 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ (Վալտեր Դիլոյան) 261

ա. Հայաստանի ինքնավարության խնդիրը: Հայկական մարզ 261

բ. Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու 1836 թ. «Կանոնադրությունը» 268

գ. Արևելահայ լուսավորիչների գործունեության սկիզբը 271

դ. Սոցիալ-տնտեսական կյանքը և սոցիալական շարժումները 274

2. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ «ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ» (ԹԱՆԶԻՄԱԹ) ՇՐՋԱՆՈՒՄ (Հակոբ Մուրադյան) 283

ա. 1839 և 1856 թթ. հրովարտակները և արևմտահայ քաղաքական կյանքը 283

բ. Հայ ժողովրդի մասնակցությունը 1853–1856 թթ. Ղրիմի պատերազմին 296

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ XVIII ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

1. ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՕՋԱԽՆԵՐԸ *(Վահե Երկանյան, Էմմա Կոստանդյան)* 308
2. ԿՐԹԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ *(Վահե Երկանյան, Էմմա Կոստանդյան)* 311
3. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ *(Աղավնի Ութուջյան, Պետրոս Հովհաննիսյան)* 316
4. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ *(Ռիմմա Միրումյան)* 333
5. ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ *(Գագիկ Ղազինյան, Արթուր Վաղարշյան)* 338
6. ՃՇԳՐԻՏ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ *(Էմմա Կոստանդյան)* 340
7. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ *(Սերգեյ Սարինյան)* 342
8. ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏ *(Արարատ Աղասյան)* 350
9. ԹԱՏՐՈՆ *(Հենրիկ Հովհաննիսյան)* 355
10. ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆ *(Մհեր Նավոյան)* 358

ԲԱԺԻՆ III
ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՐԹՈՆՔԸ
XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱԶԳԱՅԻՆ–ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԶԱՐԹՈՆՔԻ ՆԱԽԱՇԵՄԻՆ (1857–1878 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

1. ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ *(Ալբերտ Խառատյան)* 363
   - ա. Արևմտահայ սահմանադրական շարժումը: Արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը 363
   - բ. Ազգային–պահպանողական հոսանքը և նրա տարատեսակները 373
   - գ. Ազատական հոսանքը և նրա տարատեսակները 379

2. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՍՈՑԻԱԼ–ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ԱՇԽՈՒԺԱՑՈՒՄԸ 384
   - ա. Քաղաքական ու տնտեսական կյանքի աշխուժացումը *(Գոհար Առաքելյան)* 384
   - բ. 1860–1870–ական թթ. վարչատնտեսական բարենորոգումները և Հայաստանը *(Գոհար Առաքելյան)* 388
   - գ. Արևելահայ առաջին ազատագրական խմբակների գործունեությունը *(Էմմա Կոստանդյան)* 394

3. ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ 399

ա. Օսմանյան վարչական բաժանումներն Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում 1850–1860 թթ.: Ժողովրդագրական իրավիճակը (Գեղամ Բադալյան) 399

բ. Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը և նրա համահայկական արձագանքները (Ալբերտ Խառատյան) 406

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՄԵԿԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Էմմա Կոստանդյան, Ռաֆիկ Հովհաննիսյան)

1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ–ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ 414

ա. Արևմտահայության հարստահարումները: Մկրտիչ Խրիմյանի գործունեությունը 414

բ. Հայերը 1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմում 421

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅՆԱՑՈՒՄԸ 429

ա. Հայկական հարցը Սան Ստեֆանոյի բանակցություններում 429

բ. Բեռլինի վեհաժողովը և Հայկական հարցը 436

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ–ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 1880–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ: ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԱՇԽՈՒԺԱՑՈՒՄԸ 448

ա. Սուլթանական կառավարության վարչաժողովրդագրական քաղաքականությունը (Գեղամ Բադալյան) 448

բ. Հայերի ազգային և սոցիալական ճնշումների ուժեղացումը Օսմանյան կայսրությունում (Էմմա Կոստանդյան) 456

գ. Ազատագրական խմբակների ձևավորումը և գործունեության ընդլայնումը Արևմտյան Հայաստանում (Էմմա Կոստանդյան) 461

դ. Հայդուկային շարժման նախաքայլերը (Էմմա Կոստանդյան) 473

2. ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ 482

ա. Արմենական կուսակցություն (Ազատ Համբարյան, Սուրեն Սարգսյան) 482

բ. Հնչակյան կուսակցություն (Ազատ Համբարյան, Գեղամ Հովհաննիսյան) 491

գ. Հայ Հեղափոխական դաշնակցություն (Գևորգ Խուդինյան) 498

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿԻԶԲԸ: ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՍՈՒԼԹԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 506
ա. Հայոց ցեղասպանության Համիդյան ծրագիրը *(Ռուբեն Սաֆրաստյան)* 506
բ. Արևմտահայության հալածանքների սաստկացումը 1890–ական թթ. սկզբին *(Արման Կիրակոսյան)* 510

2. ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԲՌՆԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՎԶՈՒՄՆԵՐԸ 1890–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍԿԶԲԻՆ *(Արման Կիրակոսյան)* 513
ա. Հայերի 1890 թ. հակաօսմանյան ընդվզումները 513
բ. Սասունի 1893–1894 թթ. ինքնապաշտպանական մարտերը և հայերի զանգվածային կոտորածների սկիզբը 515

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄԸ: 1890–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ 521
ա. 1895 թ. մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը *(Արման Կիրակոսյան)* 521
բ. Բաբը Ալիի ցույցը: Հայերի կոտորածները 1895 թ. *(Արման Կիրակոսյան)* 527
գ. Զանգվածային ջարդերի նոր ալիքը *(Արման Կիրակոսյան)* 534
դ. Արևմտահայության 1890–ական թթ. կոտորածների ժողովրդագրական և տնտեսական հետևանքները *(Գեղամ Բադալյան)* 539
ե. Հայերի կոտորածների միջազգային արձագանքները *(Բենիամին Պողոսյան)* 544

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԵԼՔԸ 1890–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

1. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ 549
ա. Զեյթունի 1895–1896 թթ. ապստամբությունը *(Էմմա Կոստանդյան)* 549
բ. Վանի 1896 թ. հերոսական ինքնապաշտպանությունը *(Սուրեն Սարգսյան)* 557
գ. Հայդուկային շարժումը XIX դարի 90–ական թթ. երկրորդ կեսին *(Էմմա Կոստանդյան)* 562

ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆՅԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1880–1890–ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1. ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԵՐԳՐԱՎՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԵՎ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 575

ա. Վարչատարածքային բաժանումը և վարչակարգը (*Դերենիկ Մուրադյան, Գոհար Առաքելյան*) 575

բ. Կապիտալիստական հարաբերությունների արմատավորումը տնտեսության մեջ (*Դերենիկ Մուրադյան, Գոհար Առաքելյան*) 577

գ. Հայ ազգաբնակչության սոցիալական տեղաշարժերը և դրանց առանձնահատկությունները (*Դերենիկ Մուրադյան, Գոհար Առաքելյան*) 584

դ. Կարսի մարզը Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի վարչատնտեսական համակարգում (*Արարատ Հակոբյան*) 589

2. ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ 594

ա. Ցարիզմի գաղութային քաղաքականության սաստկացումը (*Դերենիկ Մուրադյան*) 594

բ. Ազգային–սոցիալական շարժումները: Հայ բանվորական ու սոցիալ–դեմոկրատական կազմակերպությունների առաջացումն Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասում (*Հրաչիկ Սիմոնյան*) 601

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ 605

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ 665